

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی
بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار
(۱۳۴۲-۱۳۰۷ ه.ق.)

الهه محبوب فریمانی

محبوب فریمانی، الهه، ۱۳۵۵. تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار (۱۳۴۴-۵۹۰۷ ق.ه) - مشهد: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی، ۱۳۹۰. ۵۴۸ ص.
ISBN 978-964-6429-64-2

فهرست‌نویسی بر اساس اطلاعات فیما.
۱. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی. ۲. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی - تاریخ - اسناد و مدارک. ۳. محبوب فریمانی، الهه، ۱۳۵۵ - مؤلف. ۴. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی.
۱۳۸۹، ۲ / ۱۵ / ۶۶۳۱ Z
کتابخانه ملی ایران
۰۱۵/۵۵۰۳۱
۲۱-۶۲۳۹

تاریخ کتابخانه آستان قدس رضوی

بر پایه اسناد از صفوی تا قاجار (۱۳۴۴-۵۹۰۷ ق.ه)

الهه محبوب فریمانی

زیر نظر شورای پژوهش و انتشارات

حروفچین و صفحه‌آرا: علی برهانی

چاپ اول: ۱۳۹۰ / ۱۰۰۰ نسخه، وزیری / قیمت ۸۵۰۰۰ ریال

چاپ و صحافی: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی

نشانی: مشهد - حرم مطهر - بست شیخ طوسی - سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز اسناد آستان قدس رضوی
ص.پ: ۱۷۷-۹۱۷۳۵ - تلفن و دورنگار روابط عمومی: ۰۵۱-۲۲۱۹۵۵۳

وب سایت سازمان www.aqlibrary.org

حق چاپ محفوظ است

فهرست مطالب

۷	سخن ناشر
۹	پیشگفتار
۱۳	سپاسگزاری
۱۵	فصل اول: درآمدی بر پژوهش
۱۵	اهمیت پژوهش
۱۸	پیشینه تحقیق
۲۵	منابع تحقیق
۴۹	فصل دوم: کتابخانه پیش از عهد صفوی
۴۹	کتابخانه پیش از عهد صفوی
۵۳	فصل سوم: کتابخانه در عهد صفوی
۵۳	کلیات
۶۰	سازمان اداری: مشاغل و مناصب
۶۰	کتابداران
۸۳	صحافان
۹۴	کاتبان
۹۷	مصححان
۹۹	عربان
۱۰۱	کلیدداران
۱۰۳	وضعیت عمومی کارکنان
۱۰۴	راه‌های انتخاب و تأمین منابع
۱۱۲	خدمات
۱۱۲	امانت کتاب
۱۱۶	امانت گیرندگان
۱۱۸	فهرست‌ها

۱۳۴	عرض نویسی
۱۳۶	هزینه‌ها و امور مالی واداری در کتابخانه
۱۳۹	ساختمان و تجهیزات
۱۴۲	فصل چهارم: تاریخ کتابخانه در دوره افشاری
۱۴۲	کلیات
۱۴۷	سازمان اداری: مشاغل و مناصب
۱۴۸	کتابداران
۱۵۳	صحافان
۱۵۷	مصححان
۱۵۹	کلیددانان
۱۶۰	عزبان
۱۶۱	وضعیت عمومی کارکنان
۱۶۳	راههای انتخاب و تأمین منابع
۱۶۳	خدمات
۱۶۷	فهرست‌ها و عرض
۱۷۷	هزینه‌ها و امور مالی کتابخانه
۱۷۷	ساختمان و تجهیزات
۱۷۹	فهرست کتاب‌های وقفی نادرشاه
۱۹۰	فصل پنجم: کتابخانه در دوره قاجار
۱۹۰	کلیات
۲۰۴	سازمان اداری: مشاغل، مناصب والقباب کتابخانه
۲۰۷	کتابداران
۲۱۶	صحافان
۲۳۲	مصححان
۲۳۶	امین کتابخانه
۲۴۲	مشرقان
۲۴۳	مشاغل عالی
۲۴۳	ناظم کتابخانه
۲۴۸	ریاست
۲۶۰	معاون
۲۶۱	مدیر
۲۶۳	ناظر
۲۶۳	مشاغل خدماتی
۲۶۴	خادمان
۲۶۷	دربانان

۵	فهرست مطالب
۲۶۸	فراشان
۲۷۱	مشاغل دیگر
۲۷۲	مدرسان
۲۷۳	ضابط
۲۷۵	مستوفی (منشی)
۲۷۵	مذهب
۲۷۷	القاب و مناصب
۲۸۳	وضعیت عمومی کارکنان
۲۸۷	راه‌های انتخاب و تهیه منابع
۲۸۹	مراحل اداری دریافت منابع
۲۹۲	موضوع و نوع منابع
۲۹۴	تعداد منابع و نفایس
۲۹۸	محل نگهداری، چیدمان و طبقه‌بندی
۲۹۹	خدمات: امانت کتاب
۳۰۳	کتاب‌های امانتی و تعداد آن
۳۰۳	امانت گیرندگان
۳۰۷	فهرست‌ها
۳۲۳	عرض نویسی در دوره فاجار
۳۲۸	هزینه‌ها و امور مالی کتابخانه
۳۳۰	ساختمان و تجهیزات
۳۳۳	وسایل و تجهیزات
۳۳۵	مراسم کتابخانه و بازدیدها
۳۳۸	فصل ششم: نقش متولی در سازمان و بنیاد کتابخانه
۳۴۴	فصل هفتم: تحلیل تطبیقی دوره‌ها (نتیجه‌گیری)
۳۴۴	وجوه اشتراک
۳۴۵	تغییر و تحولات
۳۵۲	واژه‌ها، عناوین و اصطلاحات
۳۶۴	کتاب‌شناسی
۳۷۵	نمونه اسناد
۵۱۳	نمایه‌ها

سخن ناشر

کتابخانه‌ها نقشی بی‌بدیل در شکل‌دهی و تکامل دانش بشری داشته‌اند. این مراکز در طول تاریخ توانسته‌اند فرصتی بایسته و دلخواه را در اختیار دانشمندان و پژوهندگان دانش قرار دهند تا آخرین رهیافت‌های بشری را به سوی علم و اندیشه لمس و مشاهده کنند و از این روست که بزرگترین اندیشمندان، پیوندی ناگسستنی و اُلَفَتی ریشه‌دار با کتابخانه و کتاب داشته‌اند و سرآمد آن دانش و اندیشه از این مراکز مهم فرهنگی برخاسته یا بدان تعلق خاطری دیرینه داشته دارند.

کتابخانه‌ها در تاریخ و تمدن اسلامی نیز جایگاهی والا، ستودنی و اعجاب‌انگیز دارند. تأکید پیام‌آور اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) و خاندان و یاران آن بزرگ بر دانش‌اندوزی و تعلّم سبب شد تا تولیدات بی‌شماری در حوزه‌های مختلف دانش، توسط مسلمانان به جهان بشری عرضه شود و حکمرانان مسلمان نیز با توجه به اقبال مسلمانان به دانش و کتاب، ساخت کتابخانه و گرده‌آوری کتاب را از مهم‌ترین اولویت‌های خود می‌دانستند و از این‌رو، در پهنه سرزمین‌های اسلامی، کتابخانه‌های بزرگی شکل گرفت که آمار داشته‌های آن - به ویژه در روزگارانی که عرصه تولید نوشت‌افزارها چندان فراخ نبود - مایه تحیر تاریخ‌نگاران است و این مهم در مراکز دینی و مذهبی به ویژه پیرامون مراقد مطهر اهل بیت عصمت و طهارت نیز با تلاش و کوششی مثال‌زدنی پیگیری شد و کتابخانه‌های بزرگی در شهرهای مذهبی شکل گرفت. یکی از این کتابخانه‌های بزرگ - که دیرینه‌ای شایان توجه دارد - در جوار حرم مطهر حضرت علی بن موسی الرضا «علیه آلاف التّحیة والثناء» قرار داشته و دارد.

این کتابخانه بی‌تردید یکی از دیرپاترین و نفیس‌ترین کتابخانه‌های جهان اسلام

است که قدمت نخستین کتابهای وقفی آن به دهه‌های آغازین سده چهارم هجری باز می‌گردد و اکنون با همت و عنایت حضرت آیت الله واعظ طبسی به یکی از بزرگترین کتابخانه‌های جهان اسلام تبدیل گشته و شامل دهها کتابخانه در سرتاسر ایران اسلامی و مجموعه‌ای متشکل از چندین باب کتابخانه تخصصی در حوزه‌های مختلف علمی است و کتاب حاضر با این دیدگاه به نگارش درآمده تا تاریخ این گنجینه بزرگ جهان اسلام را در معرض دید علاقمندان قرار دهد. اهمیت این پژوهش با ارزش از آن‌روست که بر پایه اسناد باقیمانده تاریخی، ساختار اداری و تاریخی کتابخانه را از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار بررسی کرده است.

امید است مجموعه حاضر که با لطف حق و در سایه حضرت رضا(ع) و حمایت‌های مقام منبع تولیت عظامی آستان قدس رضوی حضرت آیت الله واعظ طبسی و قائم مقام تولیت جناب آقای دکتر سید احمد علوی شکل گرفت، بتواند راه را برای سایر تحقیقات فراهم سازد.

محمد هادی زاهدی

پیشگفتار

نقش کتابخانه‌ها در گسترش علوم و افزایش آگاهی‌ها و اطلاعات دانش پژوهان بر کسی پوشیده نیست. برای همین کتابخانه‌ها یکی از مایه‌های تفاخر فرهنگی هر قوم و ملتی به شمار می‌رود. بررسی تاریخ کتابخانه‌ها می‌تواند ما را با رویکرد گذشتگان نسبت به فناوری علم و اندیشه آگاه سازد و در تبیین هویت ملی و دینی ما اثر گذار باشد.

یکی از کتابخانه‌هایی که در طول اعصار پابرجا مانده، کتابخانه آستان قدس رضوی است. این کتابخانه که به یمن وجود بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) و بر پایه وقف شکل گرفته، از جمله کتابخانه‌های مهم ایران است که قدمتی چند صد ساله دارد. هر چند تاکنون در خصوص تاریخچه آن آثاری به رشته تحریر درآمده، اما به سبب اهمیت این کتابخانه، هنوز هم جای پژوهش وجود دارد. کتاب حاضر بر اساس این ضرورت و البته با نگاهی جدید به تاریخ کتابخانه پرداخت. این رویکرد که حاصل بررسی چهار هزار برگ سند و وقفنامه چهارصد نسخه خطی است، سعی دارد با تکیه بر اسناد و منابع موجود، ساختار اداری و سازمانی کتابخانه را در سه دوره صفوی، افشاری و قاجار بررسی کند. البته با توجه به پژوهش اندک در حوزه تاریخ کتابخانه‌های ایران، این تحقیق را باید یکی از نخستین پژوهش‌ها درباره تاریخ کتابخانه و کتابداری در ایران بر پایه اسناد دانست که می‌تواند در آمدمی باشد برای بررسی پیشینه سایر کتابخانه‌ها در ایران و حتی جهان اسلام.

گزارش این پژوهش در هفت فصل تنظیم شد. در فصل اول با عنوان درآمدمی بر پژوهش، ضمن بیان تعریف مسأله و اهمیت پژوهش و دشواری‌های کار، پیشینه تحقیق و منابع مورد استفاده در متن از جمله اسناد و وقفنامه‌ها بررسی و تجزیه و تحلیل شده است.

در فصل دوم، تاریخ کتابخانه پیش از عهد صفوی، بررسی و برخی پژوهش‌ها که پیشینه کتابخانه را مربوط به سابقه وقف قرآن و جزوات قرآنی روضه منوره در قرن چهارم دانسته‌اند، ارزیابی و نقد شده است.

در فصل‌های سوم، چهارم و پنجم به تاریخ کتابخانه آستان قدس در عهد صفوی، افشاری و قاجار پرداخته شده است. در ابتدای هر فصل به کلیات تاریخی آن دوره و تأثیرش بر ساختار کتابخانه اشاره شده و سپس سازمان اداری، مشاغل و مناصب، راه‌های انتخاب و تأمین منابع، خدمات، فهرست‌های هر دوره، ساختمان و تجهیزات کتابخانه، هزینه‌ها و امور مالی و... بررسی گردیده است. این مباحث در برخی دوره‌ها از جمله زمان قاجار با تفصیل بیشتری مطرح شده که دلیل آن هم وجود منابع و اسناد بیشتر و متنوع‌تر است. هم‌چنین به دلیل تحولات خاص دوره قاجار، برخی از رویدادهای سیاسی و اجتماعی بر تاریخ کتابخانه تأثیر گذاشته است، از جمله به دلیل اعطای القاب در این دوره در بخشی جداگانه به آن پرداخته‌ایم. در انتهای فصل مربوط به افشاریه، بنابر پیشنهاد دکتر منصور صحت گل - استاد تاریخ دانشگاه تهران و یکی از مشاوران طرح - فهرست کتاب‌های وقفی یاد به عنوان ضمیمه آمده است.

به سبب آن که کتابخانه آستان قدس بخشی از تشکیلات بزرگ آستان قدس محسوب می‌شد که زیر نظر متولیان اداره می‌گردید و آنان در توسعه و حفظ کتابخانه نقش اساسی داشته‌اند، فصلی جداگانه به آن اختصاص یافت، و عملکرد متولیان سه دوره مورد بررسی قرار گرفت.

فصل پایانی نیز به مقایسه و تحلیل تاریخ کتابخانه در سه دوره تاریخی پرداخته است. در این فصل سازمان اداری، انواع مشاغل، تعداد و نوع منابع و سایر مسائل کتابخانه، مقایسه و در انتهای این بخش نمودارهایی مربوط به سلسله مراتب اداری سه دوره ترسیم شده است.

با توجه به این که راجع به واقفان کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی تا کنون دو کتاب منتشر شده و اسناد هم اشاره کمی بدان نموده‌اند، این مسأله در پژوهش به صورت جداگانه بررسی نشد. هم‌چنین بررسی فهرست‌ها و شناسایی کتاب‌های این کتابخانه به دلیل گستردگی موضوع، به پژوهش دیگری موکول گردید، به همین سبب در این گزارش فقط به معرفی فهرست‌های هر دوره بسنده شد.

برای آشنایی بیشتر خوانندگان گرامی با اصطلاحات و عناوین موجود در متن، توضیحات آن‌ها در پایان کتاب (واژه‌نامه) تنظیم شده، همچنین نقشه انتهایی کتاب موقعیت مکانی کتابخانه را در دوره قاجار نشان می‌دهد که برگرفته از کتاب مطلع الشمس تألیف اعتماد السلطنه است.

همچنین بعد از معرفی هر شغل، تعداد اسناد موجود مربوط به آن شمارش شده و چون هنوز برخی از اسناد این مجموعه نمایه نشده و ممکن است اسناد دیگری نیز پیدا شود، شمارش آن‌ها را قطعی ندانسته‌ایم. وظایف مربوط به هر شغل را بر اساس محتوای کلی اسناد، شرح داده، نام و تعداد صاحبان مشاغل و تعداد سال‌هایی که اسناد درباره آن‌ها وجود دارد، به همراه نمونه مهر هر یک از آن‌ها - اگر موجود بوده - مشخص کرده و پرداخته‌ایم. البته تشابه برخی نام‌ها، شناسایی صاحبان مشاغل را دشوار می‌ساخت.

برای هر شغل، سند مربوط به آن، همراه با استساخ، معرفی و در سایر موارد نیز نمونه اسناد را در انتهای کتاب آورده‌ایم که برخی از آن‌ها در داخل متن کتاب بنا به تناسب موضوع استساخ شده است. در استساخ اسناد، کلماتی را که ناخوانا بودند، در داخل قلاب [ناخوانا] گذاشته، و اگر سندی، پارگی یا جوهر ریختگی داشت، از علامت [-] استفاده کرده‌ایم. کلماتی هم که در مورد صحت آن تردید وجود داشت، داخل کروشه [کذا] قرار گرفت. در مورد اسنادی که تمام آن استخراج شده و به عنوان شاهد در متن به کار رفته، قسمت‌های غیر ضروری، حذف و نقطه چین شده مواردی که تأکید بر آن وجود داشت، برجسته گردید. علاوه بر نمونه اسناد، جدول‌هایی برای نشان دادن تعداد کارکنان و میزان حقوق آن‌ها ترسیم شده. واژه اصطلاحات و واژگان همان دوره که در اسناد نیز به کار رفته استفاده شده است. بیشتر تاریخ‌ها در این پژوهش هجری قمری است. در مورد تاریخ‌های شمسی با علامت اختصاری (ه.ش.) مشخص شده است. تاریخ‌های به کار رفته در برابر نام شاهان و متولیان مربوط به مدت سلطنت و تولیت و در مورد سایر اشخاص نشانه تاریخ ولادت یا فوت آنان است. تاریخ‌هایی که برای کارکنان کتابخانه به کار رفته مربوط به تاریخ اسنادی است که از آن‌ها نام برده شده است.

نکته قابل توضیح این است که تعداد اسناد، مشاغل، عناوین مناصب و... که در این تحقیق آمده، کلاً بر مبنای اسنادی است که تا کنون به دست آمده و احتمال تغییراتی هر چند جزئی با ورود یا شناسایی اسناد جدید در آینده ممکن خواهد بود.

سپاسگزاری

در تدوین پژوهش حاضر، وامدار استادان و همکارانی بوده‌ام که اگر کمک آن‌ها نبود، هرگز این تحقیق صورت نمی‌گرفت. نخست، سپاسم را نثار زنده یاد عبدالعلی اوکتایی، مهدی ولایی و جناب آقای شاکری می‌نمایم که مکتوبات آن‌ها در حوزه تاریخ این گنجینه، راهنمای بسیار ارزنده‌ای در تدوین پژوهش حاضر بود.

از توجه و حمایت جناب آقای دکتر علی محمد برادران رفیعی، ریاست سابق سازمان کتابخانه‌ها و موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، که ضمن تشویق و پیگیری، متن را با دقت خوانده و نکاتی را متذکر شدند، کمال سپاس را دارم. از سرکار خانم زهرا طلایی، کارشناس پژوهش سازمان، به خاطر پیشنهاد موضوع و به عنوان مشاور و ویراستار علمی، نکات مهمی را یاد آور شدند که در تکمیل اثر موثر بود و از همکار گرامی جناب آقای بهزاد نعمتی که علاوه بر تدوین مباحث مربوط به در آمدی بر پژوهش، پیشینه تحقیق و قسمتی از بخش روش شناسی پژوهش، و تدوین مطالبی در خصوص کلیات دوره صفوی و افشار، مرور مرحله به مرحله طرح، در تمام طول تحقیق راهنما و یاورم بوده‌اند، سپاسگزارم. بایسته است از دانشمندان بزرگوار ایرج افشار، دکتر منصور صفت گل، استاد تاریخ دانشگاه تهران، دکتر رحمت الله فتاحی، استاد کتابداری دانشگاه فردوسی مشهد، دکتر مهدی فرهانی منفرد، استاد تاریخ دانشگاه الزهراء، و دکتر محمدحسین منظور الاجداد، استاد تاریخ دانشگاه تربیت مدرس، آقای علی اصغر ارشاد سرائی و ویراستار ادبی کتاب که برخی راهنمایی‌ها نمودند تشکر نمایم. نیز از هم‌اندیشها و هم فکری‌های همکاران گرامی جناب آقای علی سوزنچی در ارائه برخی پیشنهادات و مقابله اسناد، ممنونم. بی‌تردید این کار بدون حمایت، ریاست سازمان جناب آقای محمدهادی زاهدی، مدیریت امور اسناد و مطبوعات جناب آقای منصور سلطان‌محمدی و سرپرست گروه اسناد جناب آقای ابوالفضل حسن‌آبادی که زمینه لازم را برای پژوهش حاضر فراهم آوردند میسر نبود. از سایر همکاران

خوبم در گروه اسناد آقایان علی سلیمانی و مهدی حسامی در ارائه و تحویل اسناد، علیرضا رفعت و صادق تجویدی برای تهیه تصویر و اسکن اسناد، آقای سالم حسین زاده در خواندن ارقام سیاق، خانم حمیده شهیدی که مقاله خود را در اختیار این جانب قرار دادند و در امر مقابله اسناد مساعدت قابل توجهی نمودند، آقای مهدی خانی زاده در ارائه چند برگ سند، کتابدار دلسوز و ساعی کتابخانه تخصصی تاریخ آقای کاظم جهانگیری که در یافتن منابع کمک شایانی نمودند سپاسگزارم. هم چنین عزیزانی که در امر مقابله اسناد یاریگر این جانب بودند خانم‌ها زهرافاطمی مقدم، سعیده جلالیان، از همکاران خوبم در گروه مطبوعات که در قسمت مطالعه مقالات همکاری شایانی با این جانب نمودند: آقایان محمد زره ساز، حسین قاسمی، مهدی مرتضوی و خانم راحله یگانه ممنونم. از همکاران خوبم در اداره مخطوطات که نسخ خطی مربوط به این پژوهش را در اختیارم گذاردند، استادان بزرگوار آقایان سید مهدی فاضل قاسمی و محمد وفادار مرادی و کتابداران دلسوز آن آقای حسین قاسمیان، حسنعلی فریدونی و محمد حسن نوری نیا سپاسگزارم. هم چنین از کتابداران کتابخانه مرکزی آقایان محمد شایخی و جلال قاسمیان و کتابدار کتابخانه بنیاد پژوهشهای اسلامی آقای محسن ذوقی، که در ارائه کتاب‌های مرتبط با این تحقیق همکاری نمودند متشکرم. از همکاران خوبم در بخش مرمت و صحافی آقایان دکتر حمید لطفی و احمد طالبان که در توضیح برخی اصطلاحات مربوط به صحافی یاریگر این جانب بودند. هم چنین سرکار خانم زری رفوگران که ارتباط با پدر بزرگوارشان، جواد رفوگران، را که از صحافان قدیمی آستان قدس هستند فراهم آوردند سپاسگزارم.

از آقای نعمت علی محمدی، دانشجوی دکترای تاریخ دانشگاه تهران - که نسخه‌ای از فهرست کتابخانه، موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران - را برایم ارسال نمودند، کمال امتنان را دارم.